

भारतीय अर्थव्यवस्थेची रोकड विरहित अर्थव्यवस्थेकडे वाटचाल : एक अध्ययन

डॉ. लक्ष्मण रामभाऊ म्हस्के

सहायक प्राध्यापक, पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग,
शासकीय विदर्भ ज्ञान विज्ञान संस्था (स्वायत्त), अमरावती.

श्री. नंदु मावस्कर

संशोधक विद्यार्थी
शासकीय विदर्भ ज्ञान विज्ञान संस्था (स्वायत्त), अमरावती.

सारांश :- कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये बनावट चलन, दहशतवादी संघटनांना पुरविण्यात येणारी रसद, कर चुकवेगिरी, रोख संबंधित दरोडे, रोख रक्कमेचा साठा, समांतर अर्थव्यवस्था इत्यादी चलनासंदर्भात समस्या आढळून येतात. या समस्यांमुळे आर्थिक विकासात अडथळा निर्माण होत असल्याने भारताने रोकडविरहित अर्थव्यवस्थेकडे वाटचाल केल्याचे दिसून येते. रोकडविरहित अर्थव्यवस्थेचा स्विकार करत असतांना सायबर फसवणूक, वित्तीय निरक्षरता, लोकांची प्रवृत्ती, डिजिटल पेमेंट प्रणालीमध्ये पारदर्शकता आणि कार्यक्षमतेचा अभाव इत्यादी आव्हानांना सामोरे जावे लागते. भारतातील रोकडविरहित अर्थव्यवस्थेची वाटचाल योग्य दिशेने होत आहे कींवा नाही? याचे अर्थशास्त्रीय दृष्टीने विवेचन करण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये रोकडविरहित व्यवहारांचा संपूर्ण अर्थव्यवस्थेत किती टक्के वाटा आहे? भारतात रोकडविरहित व्यवहारांसाठी कोण-कोणत्या साधनांचा प्रामुख्याने वापर होतो? भारतात रोकडविरहित व्यवहार करताना कोणत्या अडचणी येत आहेत? व त्याचे काय परिणाम होत आहेत? यासारख्या महत्वपूर्ण प्रश्नांची उकल करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

प्रस्तावना:-

रोकडविरहित अर्थव्यवस्था ही एक आर्थिक प्रणाली आहे, ज्यामध्ये समाजात रोख प्रवाह कमी किंवा खूप कमी असतो आणि वस्तू आणि सेवा इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांद्वारे खरेदी केल्या जातात. रोकडविरहित अर्थव्यवस्था ही अशी अर्थव्यवस्था आहे, ज्यामध्ये डेबिट कार्ड, क्रेडिट कार्ड, चेक किंवा एका खात्यातून दुसऱ्या खात्यात थेट हस्तांतरण केले जाते. याउलट रोकडविरहित नसलेल्या अर्थव्यवस्थेत चलनी नोटांचा प्रत्यक्ष वापर केला जातो तसेच मिळणाऱ्या उत्पन्नाची नोंद न करता चलनात आणल्याने लोकांच्या हातात काळा पैसा जमा होण्याचे प्रमाण वाढत जाते. तसेच बनावट नोटा चलनात येण्यास पुरेसा वाव मिळतो. म्हणून लोकांच्या सर्व पेमेंट्स आणि उत्पन्नाच्या स्रोतांचा मागोवा घेण्यासाठी डिजिटल व्यवहार आणि प्लास्टिक मनीला प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे.

भारत सरकारने भारतीय बँकिंग प्रणालीला पारंपारिक शाखा-आधारित रोख पद्धतीपासून तंत्रज्ञानावर आधारित रोकडविरहीत बँकिंगमध्ये रूपांतरित करण्याचे प्रमाण जलद गतीने वाढवलेले दिसून येते. यातून मोबाइल आणि इंटरनेटचा वापर वाढवणे, डिस्पोजेबल उत्पन्न वाढवणे, विविध जीवनशैलीची खात्री करणे, शहरीकरण, परदेशी गुंतवणूक वाढवणे आणि डिजिटल व्यवहारांना गती देण्यासाठी नवीनतम आर्थिक आणि कर सुधारणा इत्यादी पुरेशा संधी उपलब्ध आहेत, परंतु सर्वसामान्य लोकाना अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो. जसे की ग्रामीण भागातील खराब इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी, डिजिटल साक्षरतेचा अभाव, सायबर हल्ले इत्यादी. भारतात आर्थिक व्यवहाराला गती देण्यासाठी आरबीआय नाविन्यपूर्ण बँकिंग उपाय व विविध योजना आखत आहे. आरबीआयने आधुनिक स्मॉल फायनान्स बँका आणि पेमेंट बँका उघडण्यासाठी परवाने देखील जारी केलेले आहेत. नॅशनल पेमेंट्सद्वारे नुकताच लॉंच केलेला युनिफाईड पेमेंट्स इंटरफेस कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया डिजिटल व्यवहार सोपे करण्यासाठी अग्रेसर असताना दिसत आहे. यामुळे भारताला रोकडविरहित अर्थव्यवस्थेकडे मध्यम आणि दीर्घकाळ वाटचाल करण्यास पोशख वातावरण निर्माण होत असतांना दिसत आहे.

गेल्या पाच वर्षांत, डिजिटल पेमेंटच्या विविध सोपे आणि सुलभ पद्धती आणि साधने, जसे की, भारत इंटरफेस फॉर मनी युनिफाईड पेमेंट इंटरफेस (BHIM-UPI), इमीडिएट पेमेंट सर्विस (IMPS), आणि नॅशनल इलेक्ट्रॉनिक्स टोल कलेक्शन (NETC) यांच्या वापरात लक्षणीय वाढ झाली आहे. तसेच, पी2पी म्हणजे व्यक्ती-व्यक्तीमधील व्यवहार आणि पी2एम म्हणजे, व्यक्ती आणि व्यापारी यांच्यातील व्यवहार वाढल्यामुळे, डिजिटल पेमेंट व्यवस्थेत आमूलाग्र परिवर्तन आले आहे. भीम युपीआय हे अशा डिजिटल व्यवहारांसाठी नागरिकांचे पसंतीचे पेमेंट साधन ठरले आहे. जानेवारी, २०२३ मध्ये, या अॅपद्वारे १२.९८ लाख कोटी रुपयांचे ८०३.६ कोटी डिजिटल व्यवहार करण्यात आले आहे.

संशोधन विषयाची निवड:-

८ नोव्हेंबर २०१६ या दिवशी भारतात एक महत्त्वाची घटना घडली. ती म्हणजे चलनामधून ५०० आणि १००० च्या नोटा बाद करण्यात आल्या. याचा परिणाम मोठ्या प्रमाणावर चलन व्यवस्थेवर झालेला दिसतो. कारण अर्थव्यवस्थेत ह्या मोठ्या मूल्याच्या नोटा असल्याने विनिमय व्यावहार हे बऱ्यापैकी सुरळीत होते. पण एकदमच नोटबंदीमुळे ह्या मोठ्या मुल्यांचा नोटा बंद झाल्यामुळे भारतातील जनतेने त्याला पर्याय म्हणून ऑनलाइन विनिमय व्यवहाराकडे आपला कल दर्शवला. यामध्येच तत्कालीन सरकारने डिजिटल इंडिया, डिजिटल पेमेंट सुविधा उपलब्ध करून दिल्या. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत होणाऱ्या रोकडविरहित व्यवहारांचा संपूर्ण अर्थव्यवस्थेत किती टक्के वाटा आहे? त्याचे विनिमय व्यवहारावर काय परिणाम झाले? आणि किती टक्के लोकसंख्या ही रोकड रोकडविरहीत विनिमय व्यवहाराकडे वळली आहे.? या सर्वांचा अभ्यास करण्यासाठी या संशोधन विषयाची निवड करण्यात आलेली आहे. यामुळे विनिमय माध्यमात काळानुसार होणाऱ्या बदलाचा तसेच भारतीय अर्थव्यवस्थेत विनिमय माध्यमाचे भविष्य काय आहे? या महत्वपूर्ण प्रश्नाची उकल यातून होईल.

संशोधन विषयाची उद्दिष्ट्ये:-

१. ग्राहकांच्या पेमेंट पद्धतीच्या निवडीवर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा अभ्यास करणे.
२. रोकडविरहित व्यवहारांचा संपूर्ण अर्थव्यवस्थेत किती टक्के वाटा आहे याचे अध्ययन करणे.
३. भारतातील किती टक्के लोकसंख्या ही रोकडविरहित विनिमय व्यवहार करते याचे अध्ययन करणे.

संशोधन विषयाची गृहीतके :-

१. रोकडविरहित विनिमय पद्धती अर्थव्यवस्थेच्या वाढीस चालना देते.
२. रोकडविरहित विनिमय पद्धतीमुळे भ्रष्टाचाराला आळा बसतो.

संशोधन पद्धती:-

भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर रोकडविरहित विनिमय माध्यमाचा झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करतांना दुय्यम सामग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे. प्रस्तुत अभ्यास करताना विविध सरकारी अहवालांचा सोबतच गैरसरकारी अहवालांचा, शोधनिबंध, संदर्भ ग्रंथ, इत्यादींचा वापर करण्यात आलेला आहे.

संशोधनाच्या मर्यादा:-

प्रस्तुत संशोधन लेखातील उपलब्ध आकडेवारी ही २०१८ ते २०२२ या वर्षातील आहे म्हणजेच या संशोधनात फक्त २०१८ ते २०२२ याच कालावधीतील आकडेवारीचा उपयोग केला आहे." संशोधनात फक्त दुय्यम सामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेची रोकडविरहित विनिमय पद्धतीकडे वाटचाल :-

भारतातील नोटाबंदी धोरणाचा देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर लक्षणीय परिणाम झाला, परंतु त्यामुळे भारतातील डिजिटल पेमेंटच्या वाढीलाही वेग आला. नोटाबंदीच्या आधी, भारतातील सर्व व्यवहारांमध्ये डिजिटल पेमेंट्सचा वाटा फक्त १०% होता, ८ नोव्हेंबर २०१६ रोजी भारताचे पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदी यांनी जाहीर केले की, चलनात असलेल्या रोख रकमेच्या ८६% वाटा असलेल्या सर्व ५०० आणि १,००० रुपयांच्या नोटा बंद केल्या जातील. या धोरणात्मक निर्णयामुळे भारतात डिजिटल इकोसिस्टमचा आक्रमक प्रचार आणि अवलंब झाला.

भारतातील डिजिटल इकोसिस्टमची वाढ अनेक कारणांमुळे झाली आहे, ज्यामध्ये डिजिटलायझेशन कडे सरकारचा प्रयत्न, इंटरनेट आणि स्मार्टफोनच्या वापरामध्ये झालेली वाढ आणि ई-कॉमर्सचा उदय यांचा समावेश आहे. भारत सरकार डिजिटल इंडिया, मेक इन इंडिया आणि स्टार्टअप इंडिया यांसारख्या विविध उपक्रमांद्वारे डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या वापरास सक्रियपणे प्रोत्साहन देत आहे. आरोग्य सेवा, शिक्षण आणि कृषी यासारख्या विविध क्षेत्रांमध्ये डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर वाढवणे आणि स्टार्ट-अप्सच्या भरभराटीसाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करणे हे या उपक्रमांचे उद्दिष्ट आहे. डिजिटल इकोसिस्टमच्या वाढीमध्ये भारतातील इंटरनेट आणि स्मार्टफोनच्या वाढीमुळेही मोठी भूमिका निभावली आहे. इंटरनेट अँड मोबाइल असोसिएशन ऑफ इंडियाच्या अहवालानुसार, २०२३ पर्यंत भारतातील इंटरनेट वापरकर्त्यांची संख्या ८०० दशलक्षांपर्यंत पोहोचण्याची अपेक्षा आहे. इंटरनेट वापरकर्त्यांच्या या वाढीमुळे भारतातील मोबाइल

वॉलेट वापरकर्त्यांच्या संख्येतही वाढ झाली आहे, जी २०२५ पर्यंत ९०० दशलक्षपर्यंत पोहोचण्याची अपेक्षा आहे.

देशातील डिजिटल पेमेंट व्यवहारांना चालना देण्यासाठी २०१७-१८ केंद्रीय अर्थसंकल्पात UPI, USSD, आधार पे, IMPS आणि डेबिट कार्डद्वारे २५०० कोटी डिजिटल व्यवहारांचे लक्ष्य सरकारच्या ध्येयासह, वापर वाढवण्याच्या सरकारच्या उद्दिष्टाच्या दिशेने हे एक महत्त्वपूर्ण पाऊल ठरले आहे. डिजिटल पेमेंट आणि रोख व्यवहारावरील अवलंबित्व कमी करणे. अलिकडच्या वर्षांत भारतात डिजिटल पेमेंटला अधिक महत्त्व आले आहे, कारण देशात स्मार्टफोन आणि इंटरनेटचा अवलंब करण्यामध्ये झपाट्याने वाढ झाली आहे. यामुळे मोबाईल वॉलेट, UPI आणि कार्ड पेमेंट यासारख्या डिजिटल पेमेंट पद्धतींचा वापर लक्षणीय वाढला आहे. तथापि, अजूनही लोकसंख्येचा मोठा भाग रोख व्यवहारांवर अवलंबून आहे आणि सरकार डिजिटल पेमेंटच्या वापरास प्रोत्साहन देऊन हे बदलू पाहत आहे. डिजिटल पेमेंटला प्रोत्साहन देण्यासाठी विविध उपक्रमांसाठी याचा वापर केला जाईल. व्यापाऱ्यांना डिजिटल पेमेंट पद्धतींचा अवलंब करण्यासाठी प्रोत्साहन देणे हा प्रमुख उपक्रमांपैकी एक असेल. यामध्ये व्यापाऱ्यांना पॉइंट-ऑफ-सेल टर्मिनल खरेदी करण्यासाठी सबसिडी, तसेच डिजिटल पेमेंट पद्धतींचा अवलंब करणाऱ्या व्यवसायांसाठी कर सवलतींचा समावेश असू शकतो.

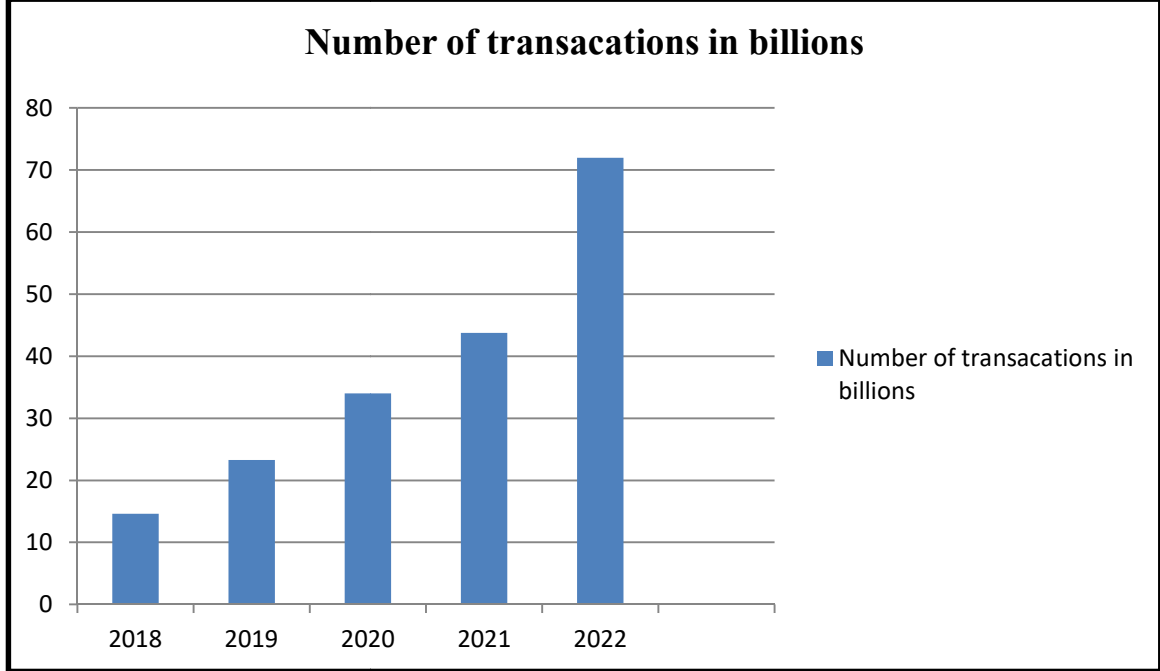
डिजिटल पेमेंट व्यवहारांसाठी सरकारचे योगदान हे कॅशलेस सोसायटीचे ध्येय साध्य करण्याच्या दिशेने एक महत्त्वपूर्ण पाऊल आहे. यामुळे डिजिटल पेमेंट पद्धती वापरणाऱ्या लोकांची संख्या वाढण्यास मदत होईल, ज्यामुळे रोख व्यवहारावरील अवलंबित्व कमी होण्यास मदत होईल. याव्यतिरिक्त, व्यापाऱ्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि डिजिटल पेमेंटला समर्थन देण्यासाठी पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी सरकारच्या पुढाकारामुळे डिजिटल पेमेंट्सच्या भरभराटीसाठी अधिक अनुकूल वातावरण तयार करण्यात मदत होईल. या हालचालीमुळे देशातील एकूण आर्थिक समावेशकता वाढण्यास मदत होईल आणि अधिक लोकांना औपचारिक बँकिंग आणि वित्तीय सेवांच्या कक्षेत आणले जाईल. स्मार्टफोन्स आणि इंटरनेटच्या वाढत्या वापरामुळे डिजिटल पेमेंट अधिकाधिक लोकांसाठी सुलभ होत आहे. यामुळे डिजिटल पेमेंटचा वापर आणखी वाढण्यास आणि रोख व्यवहारांवरील अवलंबित्व कमी करण्यात मदत होईल, ज्यामुळे सर्व भारतीयांसाठी अधिक कार्यक्षम आणि सुरक्षित वित्तीय प्रणाली तयार करण्यात मदत होईल.

तक्ता क्र:१ भारतातील डिजिटल पेमेंटची एकूण संख्या (अब्जा मध्ये).

अ.क्र.	वर्ष	डिजिटल पेमेंटची एकूण संख्या
१	२०१८	१४.५९
२	२०१९	२३.२६
३	२०२०	३४
४	२०२१	४३.७४
५	२०२२	७१.९५

Source:- <https://www.statista.com/statistics/>

स्तंभालेख क्र:१ भारतातील डिजिटल पेमेंटची एकूण संख्या (अब्जा मध्ये).

वरील आकडेवारीचा विचार करता भारतभर डिजिटल पेमेंटच्या एकूण आकडेवारीत वाढ होताना आढळून येते. २०१८ मध्ये डिजिटल पेमेंटच्या व्यवहाराची संख्या सर्वात कमी १४.५९ अब्ज एवढी तर २०२२ मध्ये सर्वात जास्त ७१.९५ अब्जापर्यंत वाढलेली दिसून येते.

यावरून लक्षात येते की रोकड विहिरीत अर्थव्यवस्था ही विकास पावत आहे. म्हणजेच अर्थव्यवस्थेत रोकड विहिरीत विनिमय माध्यम वापरण्यावर भर दिला जात आहे. आपल्या लक्षात येते की बाजारामध्ये प्रत्येक दुकानांमध्ये आज QR कोड उपलब्ध असल्यामुळे डिजिटल पेमेंट सोयीचे झाले आहे. सरकारी दप्तारापासून ते खाजगी दुकानापर्यंत आज रोकड विहिरीत विनिमय माध्यमाचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला जात आहे. यामुळे जनतेला आपल्या जवळ रोख पैसा न बाळगता सुद्धा आपले व्यवहार सुरळीत करता येत आहेत.

रोकडविरहीत विनिमयाचे फायदे:

जलद आणि सोयीस्कर पद्धत : रोख रकमेच्या विपरीत, BHIM-UPI आणि IMPS सारख्या डिजिटल पद्धतीच्या वापर करून लाभार्थीच्या खात्यात पैसे त्वरित हस्तांतरित केले जाऊ शकतात. शिवाय, BHIM-UPI मोड वापरून, मोबाइल नंबर वापरून किंवा व्हर्च्युअल पेमेंट अॅड्रेस (पत्त्यासारखा ईमेल) लक्षात ठेवण्यास सोपा वापरून मोबाइल फोनद्वारे डिजिटल व्यवहार करू शकतात. BHIM-UPI ने एकाच मोबाईल अॅपमध्ये एकाधिक बँक खात्यांमध्ये प्रवेश सक्षम केला आहे, ज्यामुळे पेमेंट करणे सोपे झाले आहे.

वर्धित आर्थिक समावेश : आभासी व्यवहार कधीही, कुठेही, कोणत्याही खात्यांमध्ये सेवा देण्याचा कार्य करते. त्यामुळे नागरिकांना त्यांच्या खात्यांमध्ये पेमेंट प्राप्त करणे आणि त्यांच्या फोन वापरून पेमेंट करणे सोपे होते. ज्यांना व्यवहारासाठी बँकेच्या आउटलेटमध्ये प्रत्यक्ष पोहोचण्यासाठी लागणारा वेळ

आणि प्रवास खर्च करावा लागत होता परंतु यामुळे ते आता सहजपणे बँक खात्यांचे आभासी पद्धतीने वापर करू शकतात आणि औपचारिक बँकिंग प्रणालीचा भाग बनू शकतात आणि वित्तीय व्यवहार व्यवहार करू शकतात. त्यामुळे ग्राहकांना याचे विविध फायदे मिळू शकतात. अलीकडेच लाँच केलेला UPI 123PAY फीचर फोन वापरकर्त्यांना UPI द्वारे सहाय्यक व्हाॅइस मोडमध्ये डिजिटल व्यवहार करण्यास उपलब्ध झाले आहे आणि तसेच ग्रामीण भागात देखील आर्थिक समावेशन सुलभ झाले आहे.

सरकारी व्यवस्थेत वाढलेली पारदर्शकता : रोख देयके पूर्वी "गळती" (देयके पूर्णपणे प्राप्तकर्त्यापर्यंत पोहोचत नव्हता) आणि (बनावट) प्राप्तकर्त्यांच्या अधीन होती, विशेषतः सरकारने हस्तांतरित केलेल्या सामाजिक सुरक्षा लाभांच्या संदर्भात विविध योजनांचा जनतेला लाभ देत होते. आता, डिजिटल पेमेंट पद्धतींद्वारे लाभ थेट लक्षित लाभार्थींच्या खात्यात (डायरेक्ट बेनिफिट ट्रान्सफर DBT) द्वारे हस्तांतरित केले जातात. त्यामुळे वित्तीय समावेशनात सुद्धा वाढ दिसून येत आहे.

वर्धित क्रेडिट ऍक्सेस: रोख व्यवहाराच्या विपरीत, आभासी व्यवहार आपोआप वापरकर्त्यांच्या आर्थिक पदचिन्हाची स्थापना करतात, त्यामुळे क्रेडिटसह औपचारिक वित्तीय सेवांना चालना मिळते. बँका आणि इतर कर्ज देणाऱ्या संस्था डिजिटल व्यवहार त्यांच्या व्यवहाराच्या लेखाजोखा बघून त्यांना किरकोळ कर्ज देणे आणि व्यवसायांना कर्ज देणे या दोन्ही बाबीसाठी रोख प्रवाह-आधारित कर्ज निर्णय घेऊ शकतात, पडताळणीयोग्य रोख प्रवाहाच्या अनुपस्थितीत क्रेडिट मिळवण्यात अडचणी येऊ शकतात, अशा छोट्या व्यवसायांचा समावेश आहे.

सुरक्षित आणि सुरक्षा : केवळ रोख प्राप्तकर्त्यांना त्यांची देयके प्राप्त करण्यासाठी बरेच अंतर प्रवास करावा लागतो असे नाही, तर ते विशेषतः चोरीला देखील असुरक्षित असतात. भारतभर आभासी व्यवहार सुरक्षित आहेत, कारण व्यवहार करण्यासाठी अनेक स्तरांचे प्रमाणीकरण आवश्यक असते. म्हणून रोकडविरहित व्यवहाराला अधिक महत्व आहे.

निष्कर्ष :-

यावरून असे स्पष्ट होते की, भारत रोकडविरहित अर्थव्यवस्थेकडे वळत असल्याचे दिसून येत आहे. नोटाबंदी नंतर मोबाइल पेमेंट सेवांच्या लोकप्रियतेत लक्षणीय वाढ झालेली आहे. त्यामध्ये ई-वॉलेट-आधारित आणि UPI-आधारित प्लॅटफॉर्म आहेत. ऑनलाइन पॅटर्न सामान्यतः ग्रामीण भागपेक्षा शहरांमध्ये अधिक वाढल्याचे दिसून येते.

केंद्र सरकार सुद्धा ग्रामीण भागामध्ये रोकडविरहित अर्थव्यवस्थेला कशाप्रकारे चालना मिळेल त्यादृष्टीने विविध योजना आणत आहे. तंत्रज्ञानाचा अधिकाधिक वापर करण्यावर विद्यमान सरकारचा भर आहे. त्याच बरोबर रोख वापरात कशाप्रकारे घट होईल यावर सार्वजनिक वित्तीय संस्था व खाजगी वित्तीय संस्थेचा कल आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत आभासी व्यवहारांचा व्याप्ती वाढवण्यासाठी आणि त्याद्वारे वित्तीय क्षेत्राची गुणवत्ता आणि ताकद अधिक वाढवण्यासाठी भारत

सरकार अग्रेसर आहे. केंद्र सरकार, सर्व विभागांनी आणि इतर संबंधित घटकांनी केलेल्या समन्वयीत प्रयत्नांमुळेच आभासी पेमेंट व्यवहार वाढले आहेत.

रोकडविरहित व्यवहार हे भ्रष्टाचार कमी करण्यासाठी महत्वाचे साधन मानले जात आहे. तसेच ही नवीन प्रणाली अर्थव्यवस्थेत काळ्या पैशाचा प्रवाह कमी करण्याबरोबरच लोकांजवळ असलेल्या पैशाच्या कार्यक्षमतेत वाढ करतांना दिसून येत आहे.

रोकडविरहित व्यवहार हे कालांतराने करपात्र नोंदींचा मागोवा घेण्यासाठी सुद्धा महत्वाचे ठरणार आहे. इलेक्ट्रॉनिक वॉलेट तात्काळ व्यवहारांसाठी डिजिटल स्वरूपात पैसे साठवतात, ज्यामध्ये UPI आंतरबँक कनेक्शनचा वापर करते. ग्राहकांच्या खात्यातून पेमेंट थेट डेबिट केले जाते.

आभासी व्यवहारांमध्ये वाढ झाली असली तरीही लोक अजूनही मोठ्या प्रमाणात रोख रकमेत व्यवहार करण्यास प्राधान्य देतात, शेवटी मोठ्या प्रमाणावर सोयी आणि ऑनलाइन व्यवहारांमध्ये झालेली वाढ जी कोविड-१९ साथीच्या आजारामुळे आणि त्यानंतरच्या लॉकडाऊनमुळे झाली. भारतात अलीकडच्या काळात आभासी व्यवहारांनी वेग घेतल्याचे दिसून येत आहे.

संदर्भसूची:-

1. Mandal, P. K. (25 Sept 2017). Problems and Prospects of Cashless India. Educreation Publishing.
2. जिगे, ड. न. (28 डिसेंबर 2019). रोकडविरहित अर्थव्यवस्था: भारताच्या संदर्भात संधी आणि आव्हाने.
3. Biswa Ranjan Mohanty, Bhakti Ranjit Pawar. (2019), Cashless (Less Cash) Economy & Digitization of Indian Economy. SSRN.
4. कुन्हेकर, प. ड. (2023). कॅशलेस व्यवहाराचे फायदे आणि तोटे. International Journal for Multidisciplinary Research
5. Mishra, R. S. (2018). Digital India and Cashless India. Delhi: Jain Book Publication.
6. Rajib Mallik, Sukanta Sarkar. (1 January). Tax Reforms, Demonitization And Cashless Economy : A strategy For Economic Development of India. Kalpaz Publications.
7. Jadhav, R. (20 July 2021). In Ramesh, Poshindyache Aakhyan (p. 46). Sadhana Prakshan.
8. चव्हाण, एन. एल., जैन. व्ही. एस. (n.d.). बँक व्यवसायाची मूलतत्वे (p. १२०). जळगाव : प्रशांत पब्लिकेशन्स.

9. Aruka, Y. (23 May 2022). Digital Designs for Money, Markets and Social Dilemmas. Springer Nature singapore.
10. योजना, अंक ०७, फेब्रुवारी, २०१७.
11. योजना, जून 2022.

संकेतस्थळे :-

1. <https://pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=1897305>.
2. <https://www.rbi.org.in/Scripts/PublicationsView.aspx?id=19417>
3. <https://www.financialexpress.com/policy/economy-rbi-vision-2021-how-central-bank-aims-for-cashless-society-by-2021-1580074/>
4. <http://cashlessindia.gov.in/>
5. <https://www.statista.com/statistics/1251321/india-total-volume-of-digital-payments/>
6. <https://maharashtratimes.com>nashik>.
7. <https://www.esakal.com>maharashtra>.
8. <https://www.hdfcbank.com>pay>
9. <https://www.livemint.com>Opinion>